

Xusan XOLMUMINOV,
Termiz davlat universiteti professori v.b, f.f.d
E-mail xusan_75xolmuminov@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0003-6634-6020>

TISU professori, f.f.d E.Qobulov taqrizi asosida

**DEMOGRAPHIC PROCESSES OF THE POPULATION OF THE SOUTHERN REGIONS OF BUKHARA EMIRATE.
(SECOND HALF OF THE XIX TH CENTURY - BEGINNING OF THE XX TH CENTURY).**

Annotation

This article describes the analysis of the demographic processes and social lifestyle of the population of the southern regions of the Bukhara Emirate. That is, it was based on the fact that the internal disputes, the conquest campaigns of the khanate had a negative impact on the political and economic situation of the country, as well as the fact that the lack of centralized state administration, the deterioration of the standard of living of the people, and the demographic processes of the population had a negative impact.

Key words: Bukhara Emirate, Shakhrisabz, Karshi, Guzor, Sherabad, Denov, Boysun provinces, demographic processes, population migration, properties, management procedures, positions and positions

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНЫХ РАЙОНОВ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА. (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА – НАЧАЛО XX ВЕКА).

Annotatsiya

В данной статье представлен анализ демографических процессов и социального образа жизни населения южных районов Бухарского эмирата. То есть оно основывалось на том, что внутренние раздоры, завоевательные походы ханства отрицательно сказывались на политическом и экономическом положении страны, а также на том, что отсутствие централизованного государственного управления, ухудшение негативно влияло на уровень жизни народа, демографические процессы среди населения.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Шахрисабз, Каршинский, Гузарский, Шерабадский, Денауский, Байсунский провинции, демографические процессы, миграция населения, имущество, процедуры управления, должности и позиции.

BUXORO AMIRLIGI JANUBIY HUDUDLARI AHOLISI DEMOGRAFIK JARAYONLARI (XIX ASRNING IKKINCHI YARMI- XX ASRNING BOSHLARI)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Buxoro amirligi janubiy beklilari aholisining demografik jarayonlari hamda ijtimoiy turmush tarzidagi mavjud holatlar tahlili bayon etiladi. Ya'ni, bu davrdagi ichki nizolar, xonliklarning istilochilik yurishlari, mamlakat siyosiy va iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatganligi, shuningdek, markazlashgan davlat boshqaruvining mavjud emasligi, xalq ommasi turmush darajasini og'irlashtiruviga, hamda aholi demografik jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatganligi asoslandi.

Kalit so'zlari: Buxoro amirligi, Shaxrisabz, Qarshi, G'uzor, Sherobod, Denov, Boysun beklilari, demografik jarayonlar, aholi migratsiyasi, amlokliklar, boshqaruv tartiblari, mansablari va lavozimlari

Kirish. Dunyo miqyosida yuz berayotgan globallashuv sharoitida aholi sonining o'sib borishi migratsiya va urbanizatsiya jarayonlariga ham ta'sirini ko'rsatmoqda. Mazkur holat doimiy ravishda xalqaro tashkilotlarning e'tiborida bo'lib, maxsus markazlar tomonidan maqsadli dasturlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining ming yillik taraqqiyot dasturlarida ham demografik jarayonlarning rivojlanishini ta'minlash, aholi turmush darajasini yanada yaxshilashni nazarda tutgan ustuvor yo'nalishlar belgilab berilgan. Shuningdek, bugungi kunda ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarda turli xalqlar o'rtasida millatlararo totuvlikni ta'minlash, o'zaro hamjihatlik hamda bag'rikenglik kabi tuyg'ularning ahamiyati yanada ortib, har bir millatning o'ziga xos tarixiy-demografik jarayonlarini o'rganishga bo'lgan qiziqish yanada kuchaymoqda. Shuningdek, aynan keyingi o'n yilliklarda dunyo miqyosida kechayotgan globallashuv jarayonlari va turli tarixiy davrlarda mintaqalararo hamkorlik tizimining takomillashuvi milliy an'analarga hamda turli tarixiy mintaqalarga xos lokal jihatlarga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. XXI asr tarix sahifasida nafaqat fan-texnika taraqqiyoti asri, balki turli xalqlar millatlar integratsiyasi, hamda tarixiy demografik jarayonlarining transformatsiyasi asri bo'lib ham kirib keldi. Ushbu jihatlardan kelib chiqqan holda zamonaviy tarix fani oldida bugungi sivilizatsion rivojlangan jamiyatda milliy madaniyatlarning o'zni va ahamiyati hamda ularning saqlanib qolish omillari, turli mintaqalarga xos aholining demografik muammolarini o'rganishga jiddiy e'tibor qaratish dolzarb bo'lib qolmoqda.

Jumladan tadqiq etilayotgan davrda Buxoro amirligi va uning janubiy hududlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar natijasidagi aholi demografik jarayonlarida yuzaga kelgan muammolarni ilmiy tadqiq etish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligi va uning janubiy hududlaridagi tarixiy demografik jarayonlarni yoritishga oid asarlar D.N.Logafet[1], N.N.Pokatillo[2], A.Tatarinov[3] va boshqa bir qator rus sharqshunos sayyoh olimlarning kuzatuvlari va tadqiqotlari asosida yaratilgan.

Shuningdek, rus sharqshunoslari, elchilari hamda harbiy mutaxassislari tomonidan tayyorlangan hisobotlar va ma'lumotnomalarda ham mahalliy aholining ijtimoiy va maishiy turmush tarzi bilan bog'liq masalalar aks etgan. Bular orasida A.Gubarevich-Radobylskiy va D.N.Logafetning ma'lumotlari muhim o'rin tutadi. Mualliflar o'z asarlarida Buxoro amirligi shaharlarining aholisi, beklilarning ijtimoiy-iqtisodiy holati, Termiz - Sherobod pochta-telegraf yo'lining ochilishi, Sag'oniyon (Chag'oniyon) (Surxon vohasi) shaharlarining Buxoro amirligida tutgan o'zni, shaharlarni bog'lovchi yo'llar, chegara istehkomlari, qal'alar (Boysun qal'asi, Sherobod qal'asi) kabilar haqida qiziqarli ma'lumotlarni keltiradi. Bunda tashqari A.Tatarinov va N.Pokatilloning izlanishlarida esa vohaning xo'jaligi, turmush tarzi, aholining demografik holatlari masalalari ma'lum darajada tahlil etilgan. Ushbu tadqiqotlarda Buxoro amirligining janubiy vohalaridagi beklilarning boshqaruvi, aholisi to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Mazkur mavzuga tegishli ayrim

ma'lumotlar rus muhandisi A.G. Ananevning asarlarida[4] ham uchraydi. Jumladan, muallif Sherobod vohasining sug'orish tizimini yoritish bilan birga, shaharlar haqidagi ayrim (aholi va uning mashg'ulotlari, hunarmandchilik va uning turlari) ma'lumotlarni keltirib o'tadi.

Shuningdek, sovet davri va mustaqillik yillarida yaratilgan adabiyotlarda ham janubiy vohalar hududlaridagi demografik jarayonlar bilan bog'liq ayrim jihatlar ham o'rganilgan. Jumladan ushbu asarlarda O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi sanoatining yirik xom ashyo bazasiga aylantirilishi, temir yo'llar qurilishini kengaytirilishi, ipakchilik, paxta tozalash va yog'-moy zavodlarining qurish, mayda kustar sanoatning holati kabi jihatlar bilan bog'liq holda aholi migratsiyasi hamda urbanizatsion jarayonlarning holati tahlil etilgan. Shuningdek, mustaqillik davri adabiyotlarida janubiy vohalar beklklaridagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va aholining ijtimoiy demografik holatlari, o'troq aholining joylashish tarkiblari masalalari yoritib o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologik asoslarini ishlab chiqishda tarixiy-demografiya yo'nalishi metodologiyasi bo'yicha yetuk olimlardan B.S Uralnis, V.A Borisov, Ye.B Breeva[5], V.V Ivanov[6], A.P Pronshcheyn[7] va boshqalarning asarlaridan foydalanildi. Shuningdek, O'zbekistonda mustaqillik yillarida demografik jarayonlarni ilmiy o'rganishda O.B.Ata-Mirzaev, V.L.Gentshke, A.S.Soliev, R.H.Murtazaeva[8] kabi olimlarning tadqiqotlari metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Jumladan ushbu tadqiqotlarda ilmiy bilishning fanlararo aloqadorligini hisobga olgan holda mutaxassislar so'nggi yillarda o'zaro bog'liq fanlarning ilmiy yutuqlari va xulosalaridan keng foydalanmoqda. Aynan tarix fanining tarixshunoslik qismini boyitishda ushbu metod muhim o'rin tutadi. Natijada tarixiy voqealikka samarali yondoshuv jarayonlari shakllanmoqda. Jumladan, tarix va demografiya, tarix va iqtisod, tarix va geografiya, tarix va statistika fanlarining o'zaro aloqadorligi hamda fanlararo yondashuvlar asosida muayyan tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Shuningdek, rus sharqshunoslari, elchilari hamda harbiy mutaxassislari tomonidan tayyorlangan hisobotlar va ma'lumotnomalarda ham mahalliy aholining ijtimoiy va maishiy turmush tarzi bilan bog'liq masalalar aks etgan. Bular orasida A.Gubarevich-Radobylskiy va D.N.Logofetning hisobotlari muhim o'rin tutadi. Mualliflar o'z asarlarida Buxoro amirligi shaharlarining aholisi, beklklarining ijtimoiy-iqtisodiy holati, Termiz - Sherobod pochta-telegraf yo'lining ochilishi, Sag'oniyon (Chag'oniyon) (Surxon vohasi) shaharlarining Buxoro amirligida tutgan o'rni, shaharlarni bog'lovchi yo'llar, chegara istehkomlari, qal'alar (Boysun qal'asi, Sherobod qal'asi) kabilar haqida qiziqarli ma'lumotlarni keltiradi. Bunda tashqari A.Tatarinov va N.Pokatilloning izlanishlarida esa vohaning xo'jaligi, turmush tarzi, aholining demografik holatlari masalalari ma'lum darajada tahlil etilgan. Ushbu tadqiqotlarda Buxoro amirligining janubiy vohalaridagi beklklarining boshqaruvi, aholisi to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berilgan.. Mazkur mavzuga tegishli ayrim ma'lumotlar rus muhandisi A.G. Ananevning asarlarida ham uchraydi. Jumladan, muallif Sherobod vohasining sug'orish sistemasini yoritish bilan birga, shaharlar haqidagi ayrim (aholi va uning mashg'ulotlari, hunarmandchilik va uning turlari) ma'lumotlarni keltirib o'tadi.

Shuningdek, sovet davri va mustaqillik yillarida yaratilgan adabiyotlarda ham janubiy vohalar hududlaridagi demografik jarayonlar bilan bog'liq ayrim jihatlar ham o'rganilgan.. Jumladan ushbu asarlarda O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi sanoatining yirik xom ashyo bazasiga aylantirilishi, temir yo'llar qurilishini kengaytirilishi, ipakchilik, paxta tozalash va yog'-moy zavodlarining qurish, mayda kustar sanoatning holati kabi jihatlar bilan bog'liq holda aholi migratsiyasi hamda urbanizatsion jarayonlarning holati tahlil etilgan. Shuningdek, mustaqillik davri adabiyotlarida janubiy vohalar beklklaridagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va aholining ijtimoiy demografik holatlari, o'troq aholining joylashish tarkiblari masalalari yoritib o'tilgan.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmi- XX asrning boshlarida janubiy vohalar beklklaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar o'ziga xos tarzda kechgan. Bu davrdagi ichki nizolar, xonliklarning istilochilik yurishlari mamlakatning siyosiy va iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan[9]. Shuningdek, markazlashgan davlat boshqaruvining mavjud emasligi, barcha sohalar kabi aholi ijtimoiy turmush tarziga hamda demografik jarayonlarga xam o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatgan. Bu davrda qo'shni mamlakatlar zo'raonligi va talonchiligi hamda turli tabiiy ofatlarning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlariga va o'z navbatida aholi turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatgan edi.

Buxoro amirligi o'zining boshqaruv tartibida janubiy hududlarni egallash maqsadida bir necha bor yurishlar olib borilgan[10]. Jumladan Termiz haqiqatan ham amirlikning muhim strategik mustahkam qal'aga ega shaharlaridan biri bo'lib, bir tomondan Amudaryoning keng qirg'oqlari, ikkinchidan tomondan bo'ysunmas va isyonkor qo'ng'iroq turli qabilalari uni yanada kuchli himoya qilar edi. Ana shunday mustahkam qal'ani egallash orqali Ubaydullaxon o'zining xukmronligi davrida (1702 – 1711yillar) ikki maqsadni amalga oshirishni ko'zlagandi. Birinchidan, Balx yo'lidagi mustahkam qal'aga egalik qilish, ikkinchidan, bo'ysunmas va isyonkor qo'ng'iroqlar hukmdori Sheralini hokimiyatdan chetlatish. Mazkur sabablar tufayli Termizga harbiy yurish amalga oshirilib, qo'ng'iroqlardan bo'lgan shahar hokimi vazifasidan olindi, nayman urug'idan Ne'matullabiy mazkur vazifaga tayinlandi. Ushbu siyosiy voqealiklar davrida Sheralixon Sherobod shahriga asos soldi. Janubiy vohalar beklklari hududida joylashgan Sherobod keyinchalik amirlikning eng muhim o'rin tutuvchi shaharlaridan biriga aylandi[11].

XIX asr oxirida Buxoro amirligida 27 ta beklk bo'lib, ma'muriy jihatdan beklklar amlokliklardan iborat bo'lgan . Shuningdek, beklklar hududida holi yashaydigan hududlar qishloq, mavze va daha nomlari bilan atalib kelingan.. Bular: Chorjo'y, Karmana, Ziyovuddin, Nurota, Xatirchi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Boysun, Qorategin, Denov, Hisor, Darvoz, Baljuvon, Shug'non, Rushon, Ko'lob, Qo'rg'ontepa, Qabodiyon, Sherobod, Kalif, Karki, Budalik, Qaboqli, Qarshi beklklaridan iborat bo'lgan. Shundan Shaxrisabz, Qarshi, Yakkabog', Chiroqchi, Boysun, Sherobod, Denov, beklklari janubiy vohalarda joylashgan eng yirik beklklardan hisoblangan[12].

XX asr boshlariga kelib Buxoro amirligi hududlari Amudaryoning sharqiy sohillaridan, ya'ni, Rossiya Pomiridan to Xivaning keng davlatlarigacha cho'zilib boradi. Buxoro shimol tarafdin Qizilqum sahrosi bilan, g'arb tarafdin Sirdaryo hamda Xo'qand xonligi bilan, janubda esa Afg'oniston, Sharqda turkman o'lkasi hamda Xiva dashti bilan chegaradosh bo'lganligi qayd etilgan[13].

Buxoro amirligi aholisi XIX asrning oxirlarida 2 million 153 ming 240 kishi bo'lib, milliy tarkibida aholining 1,5 mln. kishidan ortiqrog'ini o'zbeklar tashkil etgan. Aholi milliy tarkibida ikkinchi o'rinda tojiklar bo'lib, ularning umumiy soni 500 ming kishini, shuningdek turkmanlar soni 200 ming kishidan iborat bo'lgan[14]. "Buxoro amirligining janubiy sharqiy beklkli hududlari aholisining katta qismini o'zbeklar tashkil etib, milliy tarkibi jihatdan o'zbeklar 50,7 foizni, tojiklar 31,8 foizni, turkmanlar 10 foiz, qoraqalpoqlar, qozoqlar va boshqalardan 7,5 foizni tashkil etgan. [15]

XX asr boshlariga kelib esa, ijtimoiy turmush darajasining asta-sekin yaxshilanishi, aholi manzilgoxlari va sonining ortishiga sabab bo'lgan. 1924 yillarda Moskvada nashr etilgan "Buxarskaya jizn" nomli to'plamida ham Buxoroda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar xususida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, shuningdek, 1913-14 yillarda Buxoroda 2.700.000. aholi istiqomat qilganligi, shundan 2.460.000. mingga yaqin aholi vakillarining qishloqlarda istiqomat qilganligi xususida ma'lumotlar keltirib o'tilgan[16].

Buxoro amirligi hududida amirlik aholisining kichik qismini arablar tashkil etib, ular asosan Qarshi va Sherobod hududlarida istiqomat qilishgan. Shuningdek, Buxoro amirligi

hududida forsiylar, yahudiylar, hindlar, lo'lilar, afg'onlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va boshqa millat vakillari ham istiqomad qilishgan[17]. Demografik jarayonlarining tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, janubiy hududlar aholisi bu davra asosan o'troq va ko'chmanchi hayot kechirib, XX boshlariga kelib, charvodor aholining ko'proq o'troq turmush tarziga o'tishi jarayoni yanada jadallashdi. Bu omillar natijasida janubiy vohalarda asta-sekinlik bilan ma'muriy markazlar hisoblangan shaharlarda aholi sonining ortishi bilan izohlanadi. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida janubiy vohalardagi katta shaharlar soni bir necha o'ndan ortiq bo'lib, bulardan Qarshi, Shaxrisabz, Kitob, Boysun, Termiz, Yurchi, Denov, Sarijo'y, Sherobod shaharlari muhim o'rin tutgan. Bu shaharlarda aholi soni muttasil ortib borgan. Jumladan ma'lumotlarga ko'ra Qarshi shahri aholisi 1897 yillarda 15198 kishini tashkil etgan bo'lsa, 1926 yilga kelib 37587 kishiga ortganligini ko'rishimiz mumkin[18].

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Surxon vohasi hududlarida joylashgan beklklarga tegishli bo'lgan amlokliklar soni ham o'zgarib turgan. Jumladan 1868 yildan boshlab Boysun a'lohida mustaqil beklk sifatida qayd etiladi. Bekliklarga tegishli hududlarning kengayishi amir oldida ko'rsatgan xizmatiga ham ko'p jihatdan bog'liq bo'lgan. 1868 yilda Boysun begi Muhammad Yusuf tortuliga amirga qarshi isyonlarni bostirishdagi a'lohida xizmatlari uchun hududdan uzoqda joylashgan bo'lsa-da, Zarabog', Buzravot, Poshxo'rd va Kakaydi amlokklari ham qo'shib berilgan. Bu davrda Boysun bekligi Boysun, Yaumchi, Rabot, Darband, Sayrob, Xatak, Zarabog', Poshxo'rd, Buzravot, Kakaydi amlokliklaridan iborat edi[19].

Boysun bekligiga qarashli Xatak amloklorligida Tangi, Chorvoq, Bedak, Xo'janqo, Zarautsoy, Yoriqsoy, Chinor, Kalapo'shqiya singari qishloqlardan iborat bo'lgan. Dastlab bu qishloqlarning markazi Bog'lidara edi. Shundan keyin aholining asosiy qismi Chorvoq qishlog'iga ko'chib o'tadi, bora-bora bu joy Xatak deb yuritila boshlaydi. Aholining bog'-rog'lariga

aylantirilgan Markaziy Xatak qo'rg'oni esa, Bog'lidara nomini oladi[2].

Sherobod bekligi hududi va aholisining soni jihatidan Surxon vohasidagi beklklar orasida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan. Beklik hududida joylashgan Tallashqon amlokligida 2800 ta aholi xo'jaliklari istiqomat qilgan bo'lsa, Saidobodda 3300, Tallimaronada 2600, Gilambopda 3000, Jarqo'rg'onda 2000, Solihobodda 300 ta aholi xo'jaliklari istiqomat qilganligini manbalarda qayd etilgan. Aholi xo'jaliklarining Sherobod bekligi geografik hududiy joylashuvi janubda Amudaryoning Qorakamar kechuvidan Pattakesargacha (Sherobod bekligidagi to'rtta kechuv bo'lgan: Pattakesar, Sho'rob, Cho'chqaguzar va Qorakamar), shuningdek, sharqda Surxondaryoning o'ng qirg'og'i, shimoli-g'arbda esa Istara arig'idan Tallashqon va Xo'janqo tog' etaklarigacha bo'lgan hududlarni egallaganligini ko'rishimiz mumkin [21].

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki janubiy vohalardagi mavjud beklklar aholisining ijtimoiy turmush tarzi hamda ma'muriy boshqaruv tizimi va boshqa sohalarida bir qator muammolar mavjud bo'lib hisoblangan. Shuningdek, aholi manfaatlaridan ko'ra xukumat manfaatlari ustunlik qilganliklari bois aholi ijtimoiy turmush tarzida qator muammoli holatlar mavjud edi.

Shuningdek, ijtimoiy jarayonlardagi bunday holatlar albatta voha iqtisodiyotining qo'loqligi, xususan, aholining bir yoqlama (dehqonchilik va chorvachilik) mehnat rusurslari bilan shug'ullanishi jarayoni bilan bevosita bog'liq edi. Aholi demografik holatidagi mavjud muammolar yana shu bilan bog'liq ediki, bu davrda aholi ijtimoiy turmush darajasini yaxshilash borasida mehnat rusurslari yanada yaxshilash shuningdek, ish o'rinlarini yaratish, voha hududlari bo'ylab sanoat sohalarini ko'proq jalb etish ishlari yetarli darajada olib borilmagan. Bu holatlarning barchasi albatta aholi demografik holatiga o'ziga xos tarzda salbiy ko'rsatgan.

ADABIYOTLAR

1. Логофет Д.. Бухарское ханство под русским протекторатом. -СПб., 1911. -40 с.
2. Покатило Н.Н. . Путешествие в центральную и восточную Бухару в 1886 г..
3. Татаринов А. Семимесячный плен в Бухарию. Библиотека Российского географического общества. -СПб., 1867. - С.11-111
4. Ананьев А.Г. Орошение Шерабадской долины водами реки Сурхана. – Ташкент, 1911. – С. 56
5. Б.Ц Урланис Эволюция продолжительности жизни. – М.: Статистика, 1978; С-247.
6. Иванов В.В. Методология исторической науки. – М.,1985. С-127
7. Пронштейн А.П.А. Вопросы теории и методики исследования. – М.,1986;.
8. 8.Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. – Ташкент, 1998 . С 298
9. Хожа Самандар Термизий. Дастан ул-мулк. – Тошкент: Шарк. 2001. – Б. 196 – 203;.
10. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – Москва: Изд. Восточной литературы, 1958. – С. 72.
11. Бартольд В.В. Аму-Дарья. – Т. III. Москва: Наука, 1965. – С. 160.
12. Населенные пункты Бухарского эмирата. Отв.ред. Академик АН РУз А.Р.Мухамеджанов.-Ташкент: Университет. 2001.;С 19
13. Холикова Р. Россия – Бухоро: тарих чоррахасида. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – б 133.
14. Тўхтаматов Т.Г. Русско-Бухарские отношения в конце XIX- начале XX в с-14; 1969, с.197:
15. Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века. Ч.1. – Душанбе, 1962. – С. 355.,
16. Холмунинов Х. Э. Особенности проблемы социально-демографических процессов населения в Кашкадарьинском и Сурхандарьинском оазисах (конец XIX в.) //Бюллетень науки и практики. – 2020. – Т. 6. – №. 9. – С. 408-413.
17. Кармышева Х.Б, Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана,М: Изд- Наука . 1976. с. 111-112.
18. Холмунинов Х. Э. Социально-культурные процессы в Сурхандарьинской области в начале XX века //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 5. – С. 521-526.
19. Ўзбекистон Республикаси Миллий Архиви, И-126-жамгарма, 2-рўйхат, 71-иш, 92-варак;
20. Умаров. И. Сурхон воҳасида этник тарих ва этномаданий жараёнлар (Хатакилар мисолида) .Т. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2014.Б-132-134.
21. Холмунинов Х. Э., Эшмунинов О. З. Влияние советской политики на миграционные процессы в Узбекистане (на примере Сурхандарьинской области, 1930-1950 гг.) //Бюллетень науки и практики. – 2020. – Т. 6. – №. 12. – С. 487-491.